

Яковлев В.М.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ХАРКІВ»: ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА, ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ

Статтю присвячено одній із складних і дражливих проблем Другої світової війни – колаборації місцевого населення з нацистськими окупантами. В роботі було проаналізовано питання формування, структури та причетності українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» до воєнних злочинів нацизму. Методологічною основою дослідження стали як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи наукового пізнання, зокрема, порівняльно-історичний, лінійно-хронологічний методи, а також методи історичного джерелознавства (текстовий, порівняльний, структурний). У якості джерельної бази використано матеріали кримінальних справ колишніх поліцейських Харківського СД, які зберігаються в архівах Управління СБУ в Запорізькій та Харківській областях. Архівні кримінальні справи у сукупності з іншими документами надали можливість у деталях відтворити процес формування та структуру батальйону поліції Харківського СД. У них містяться цінні свідчення щодо участі поліцейських в каральних акціях, які проводили нацисти на Харківщині. В ході дослідження вищезазначених матеріалів, було з'ясовано, що головним джерелом кадрового поповнення українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. Окрім того, було встановлено, що попри те, що подібна колаборація переважно не була добровільною, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» несе відповідальність за масове знищення цивільного населення та військовополонених за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Дії службовців батальйону української поліції, які стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на харківській землі, здебільшого слід розглядати як воєнні злочини.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківщина, нацистська окупація, колабораціонізм, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків», злочини нацизму, архівні кримінальні справи.

Постановка проблеми. В умовах російсько-українського збройного протистояння актуальним питанням сьогодення продовжує залишатися таке складне та багатогранне явище як співпраця місцевого населення з окупаційною владою. Слід зазначити, що з початком широкомасштабного вторгнення РФ, колабораціонізм став значним викликом для національної безпеки України. Це явище не є чимось новим для людства, тому існує потреба в проведенні ґрунтовного наукового аналізу та використанні досвіду попередніх поколінь, зокрема і Другої світової війни.

Під час Другої світової війни співпраця громадян, окупованих Німеччиною держав, з нацистами набула небувалих масштабів не лише на території УРСР та інших республік СРСР, а й у багатьох

країнах Європи. Сучасні дослідники умовно розділяють колабораціонізм на декілька категорій: урядово-державний, соціально-побутовий, культурний та військовий.

Одним з небезпечних і чутливих явищ для будь-якої держави є прояви військового колабораціонізму – служба її громадян у складі ворожих збройних і поліцейських формувань. Після захоплення Харківщини нацистами перед окупаційною владою постали як адміністративні задачі, пов'язані з економічним пограбуванням регіону, так і завдання, спрямовані на замирення загарбаних земель та реалізацію ідеологічних засад нацизму – фізичне знищення «потенційних опонентів» Третього Райху. Для виконання каральних функцій окупаційна влада широко залучала до

допоміжних поліцейських формувань радянських громадян, які стали виконавцями та співучасниками злочинів нацистів на території Харківської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема формувань української допоміжної поліції СД та її причетності до злочинів нацизму в різних регіонах України вивчалась українськими та зарубіжними дослідниками особливо активно на початку XXI ст. Це було пов'язано з відкриттям доступу до архівних кримінальних справ колишніх поліцейських СД, які зберігалися в ГДА СБУ та архівних відділах обласних управлінь СБУ. Одне з дискусійних та складних питань Другої світової війни – колабораціонізм – було порушене українською дослідницею В. О. Шайкан. В опублікованій 2006 р. монографії авторка торкнулася питання військової колаборації, а також правового підґрунтя кваліфікації воєнних злочинів, скоєних колаборантами в роки війни, та їх судового і позасудового переслідування [26]. Важливі деталі щодо структури німецьких каральних органів, функціонування допоміжних формувань у їх складі воєнних злочинів нацистів та їх покарання містяться в загальних та спеціальних працях українських дослідників О. І. Круглова, І. І. Дерейка, І. С. Тарнавського, О. В. Лисенко, Д. О. Ситника тощо [16; 14; 24; 18; 22]. Дослідник Голокосту на території України Ю. Ю. Радченко звернув увагу на структуру німецьких каральних органів (таємної польової поліції, поліції безпеки та СД, української допоміжної поліції), відповідальних за терор та знищення єврейської громади м. Харків та Харківської області [21]. Вагомий внесок у вивчення структури нацистських каральних органів, причетності місцевих жителів до злочинів націонал-соціалізму зробив О. Прусін – американський історик українського походження. Особливо слід відзначити дослідження автора, які стосувалися структури та діяльності СД в Генеральному окрузі «Київ», а також причетності української допоміжної поліції до реалізації нацистами політики Голокосту на окупованих радянських територіях [20; 29].

У попередніх дослідженнях автором було проаналізовано структуру та злочинну діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.), а також розглянуто питання участі місцевого населення у допоміжних формуваннях, які входили до складу німецьких репресивних органів [27; 28]. **Мета** даної розвідки – спираючись на матеріали архівних кримінальних

справ, дослідити формування й структуру батальйону української поліції Харківського СД та його участі у злочинах нацизму, скоєних на території Харківської області в 1941–1943 рр.

Виклад основного матеріалу. Для підтримання окупаційного режиму та виконання репресивно-каральних функцій на захоплених східних територіях поліцейським структурам райхсфюрера СС власних людських ресурсів та вільнонайманих співробітників СД із числа місцевих колаборантів було недостатньо. Вже через місяць війни проти СРСР у своєму наказі від 25 липня 1941 р. Г. Гіммлер змушений був визнати, що завдання, які «поставлені перед поліцією в окупованих східних областях, не можуть бути виконані лише наявними підрозділами поліції та СС». Тому райхсфюрер СС наголосив на необхідності створення «додаткових охоронних формувань із відповідної частини населення окупованих областей, як це вже частково відбулося з оперативними групами поліції безпеки». Охоронні формування мали створюватися з українців, прибалтів та білорусів, цивільних і «військовополонених-некомуністів» [25, с. 17–18]. У наступному наказі Г. Гіммлера від 31 липня 1941 р. за цими охоронними загонами закріпилась офіційна назва «охоронні формування» («Schutzmannschaft», або скорочено «Schuma»). Відповідно до наказу вони мали носити однострої, які отримали під час попередньої військової служби. Знаки розпізнавання потрібно було зняти, а гудзики – замінити. Представники допоміжної поліції отримували нарукавну пов'язку, яка містила такий напис: «Schutzmann», персональний номер та назву населеного пункту. Озброїти загопи Шума німці збиралися гумовими та дерев'яними дубинками. Хоча після проведення ретельної перевірки, не виключалася можливість отримання шуцманами пістолетів та гвинтівок для виконання поставлених завдань. Очолювати підрозділи допоміжної поліції повинні були офіцери та командири поліції та СС і придатні до цього вахмістри військової поліції. Згодом майбутні командири та молодші командири повинні були підбиратися із числа охоронних команд після проходження відповідної підготовки. «Шуцмани спочатку перебувають на самозабезпеченні, щодо подальшого заохочення за особливі заслуги надійде спеціальне розпорядження», – зазначалося далі в документі [25, с. 19–21].

На виконання вищезгаданих наказів І-е управління РЗГА 19 січня 1942 р. видало розпорядження щодо посилення поліції безпеки «відповідними

елементами» з місцевого населення. Після проведення навчання їх можна було використовувати, але під пильним наглядом чиновників поліції безпеки. Згідно із цим розпорядженням з місцевих жителів та добровольців із числа військовополонених при командах СД почали створюватися батальйони шуцманшафту (Sicherheits-Schutzmannschaft). Підрозділи Шума з місцевих жителів використовувалися для виконання охоронних завдань, проведення облав, арештів, оточення місць масових страт [17, с. 47–48].

Відповідно до розпорядження командувача СС та поліції в Україні від 12 червня 1942 р. поліція безпеки та СД Генерального округу «Харків» почала формувати батальйон української поліції [19, арк. 3]. До шуцманшафту були рекрутовані військовополонені «Шталагу 363» (Холодногірський табір), громадяни СРСР 1909–1923 років народження, які у довоєнний час мешкали, в основному, на території УРСР та РРФСР. Що стосується етнічної приналежності, більшість поліцейських були українцями та росіянами. Так, з 107 осіб, зарахованих до першої сотні: 71 – українці, 32 – росіяни та по одній – білорус, естонець, молдаванин, грек [23, арк. 1–7].

Через нестерпні умови утримання більшість бранців табору розглядали службу в поліції як шанс вижити. Колишній шуцман Х. П. Волох так описав типовий випадок вербування: «Приблизно в другій половині липня 1942 року в табір військовополонених на Холодній Горі прибув німецький офіцер і з ним перекладач, який був одягнений в цивільний одяг. Перекладач оголосив, що їм потрібно 40 осіб для виконання робіт... У цей час до строю став і я. Перекладач не хотів приймати мене в стрій, але я ублагав його... Мій фізичний стан був поганий, я сильно голодував і пропозицію перекладача про роботу я тоді розцінював як єдину можливість вижити». На території табору військовополонених переодягли в придатну для носіння червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Потім їх відвели до будинку, де надали можливість помитися та поголитися. «Я добре пам'ятаю, що нам видали чорний хліб і велику миску з галушками», – пригадував Х. П. Волох [4, арк. 81]. Потім колишніх військовополонених розбили повзводно й відправили на вулицю Артема, 30, де протягом місяця вони перебували в школі поліції. За словами М. Н. Борисенка, під час навчання вони проходили стрійову та фізичну підготовку, слухали політичні бесіди в антибільшовицькому дусі, охороняли штаб СД, а також будинок, в якому жили офіцери СД [10, арк. 92].

На початку серпня 1942 р. відбулося зарахування шуцманів до складу СД з оформленням відповідних документів, під час якого вони написали автобіографію, заповнили «персональний листок» – анкету та дали підписку про нерозголошення службової таємниці. Через декілька днів після написання вказаних документів особовий склад батальйону української поліції склав присягу на вірність служби Німеччині [4, арк. 83–84, 128]. Складанням присяги документально було завершено вступ колаборантів на службу до поліції СД. Кожен поліцейський отримав посвідчення – «аусвайс», де була фотографія, зазначалося прізвище та посада – «шуцманшафтполіцай СД» [3, арк. 273].

Особовий склад батальйону української поліції, який налічував понад 200 осіб, був розбитий на 2 сотні, сотня – на 3 взводи, взвод – на 3 відділення по 10 осіб у кожному, одинадцятим значився командир відділення. Відповідно взвод нараховував 33–35 осіб. Командиром батальйону шуцманшафту при СД у серпні 1942 р. став колишній сержант Червоної армії О. О. Посєвін, який згодом отримав звання унтершарфюрера СС [7, арк. 126]. Командири взводів та відділень були призначені із числа військовополонених офіцерського та сержантського складу. Перша сотня, яку очолив колишній лейтенант РСЧА М. Єрмаков, була розміщена в гуртожитку поліцейських на вулиці Рибній, 6. Вона була розбита на відділення, які охороняли наступні об'єкти поліції безпеки та СД: гараж на вулиці Рибній, 8; квартири німецьких офіцерів, що жили на вулиці Максиміліанівській, 4; тюрму на вулиці Чернишевській, 21; підсобне господарство, що знаходилося на території колишньої дитячої колонії в с. Куряж Дергачівського району.

Друга сотня української поліції, яку очолив І. Петренко, у повному складі постійно знаходилася при поліції безпеки та СД на Сумській, 100 [7, арк. 119–121]. Крім того, у батальйоні української поліції був окремий взвод з 15 осіб, який виконував смертні вироки [9, арк. 7]. До штату СД був зарахований також музичний взвод, який повинен був грати під час урочистостей в їдальні СД, а також звеселяти публіку в ресторані, який знаходився в будівлі готелю «Інтернаціонал» [5, арк. 100].

З особовим складом поліцейського батальйону регулярно проводили заняття німецькі військовослужбовці СД. Окрім стрілецької підготовки, зверталась увага поліцейських на порядок дій під час несення постової та охоронної служби,

проведення арештів, конвоювання, перебування в оточенні тощо [2, арк. 223]. Шуцманів навчали розуміти розпорядження та віддавати команди німецькою мовою [1, арк. 230]. Поряд із заняттями «професійного» поліцейського характеру проводилась ідеологічна обробка «в дусі ненависті до інших народів і націй, зокрема, до євреїв, більшовизму і соціалістичного устрою». При цьому поліцейським навіювалось, що «євреї і більшовики втягнули Німеччину у війну», але «могутній німецький солдат звільняє Європу від єврейського ярма», в результаті чого «народи сходу будуть звільнені» і настане всесвітня «перемога Німеччини» [2, арк. 221].

Спочатку шуцмани були екіпіровані в однострої радянського зразка – червоноармійську форму без знаків розпізнавання. Під час несення караульної служби та виходу в місто вони одягали білу пов'язку з німецькою свастикою та літерами «SD». Приблизно в кінці листопада 1942 р. весь особовий склад батальйону поліції СД був обмундирований у німецьку форму. Частина отримала зелену форму німецьких солдатів, що складалася із шинелі, пілотки, чобіт, френча, брюк, коричневої сорочки, чорної краватки. На пілотці був зображений череп із двома перехрещеними кістками, а на лівому рукаві френча розташоване зображення орла із свастикою. Решта шуцманів була одягнена в однострої чорного кольору, які склалися «з чорної пілотки з черепом та кістками у вигляді кокарди, кітеля чорного кольору з сірими обшлагами на рукавах, коричневої сорочки, чорної краватки, брюк-галіфе чорного кольору, чорних чобіт радянського виробництва» [5, арк. 150–151, 251]. Особистої зброї рядовий склад поліцейських не мав. На час виконання службових обов'язків їм видавали гвинтівки радянського або німецького зразка з 15 бойовими патронами до них. Лише командири взводів постійно були озброєні «наганями» [6, арк. 32].

Стосовно оплати праці та матеріального забезпечення українського батальйону СД керівним документом був Додаток № 5 до наказу начальника Генерального штабу ОКГ Ф. Гальдера від серпня 1942 р. № 8000/42 «Місцеві допоміжні сили на Сході». Відповідно до нього щомісячна плата рядового шуцмана складала 24 райхсмарки; у випадку, якщо був одружений, платня зростала до 54 марок. Крім того, він отримував триразове безкоштовне харчування в їдальні СД, а також продуктовий пайок за нормами німецьких солдатів. Щомісячне грошове забезпечення командира батальйону української поліції О. О. Посевіна

складалося з 144–148 райхсмарок [15, арк. 60; 4, арк. 24, 86]. У вільний від несення служби час поліцейські могли виходити в місто. За сумлінне виконання службових обов'язків шуцманів заохочували короткотерміновими відпустками [5, арк. 152].

У батальйоні СД панувала залізна дисципліна. «Вона була заснована на страхі бути знищеним. Тому всі команди, отримані мною від німецьких офіцерів, як і мої команди, віддані своїм підлеглим, виконувались точно і в строк. Оскільки я був наділений владою, то мав право вимагати від будь-кого зі своїх підлеглих виконувати щось або не виконувати яких-небудь дій», – стверджував О. О. Посевін [2, арк. 231]. За скоєні службові правопорушення та кримінальні злочини командування поліції безпеки та СД суворо карало військовослужбовців шуцманшафту. До поліцейських застосовувалися як дисциплінарні заходи, так і заходи фізичного впливу [2, арк. 232]. Так, у жовтні 1942 р. в дворі будинку на Сумській, 100 був повішений поліцейський С. Мешков. Його провина полягала в тому, що, перебуваючи на посаді заступника начальника караулу тюрми СД, він повідомив жінці арештованого про смерть чоловіка. Про цей факт стало відомо керівництву СД. Після проведення службового розслідування С. Мешков був арештований за недотримання службової таємниці. Його страта відбулася публічно й мала служити застереженням для поліцейських СД [3, арк. 298; 12, арк. 293зв.]. Інший відомий інцидент трапився з П. К. Сіренком – українським комендантом тюрми на Чернишевській, 21. Перебуваючи в місті в службових справах, він добряче випив. Під час «інспектування» наступної закусконої шуцман почав вимахувати зброєю та вимагати ще горілки. У цей момент під'їхав автомобіль зі співробітником СД, який заарештував пиятика «за хабарництво та дискредитацію органів гестапо». Після місяця перебування у в'язниці П. К. Сіренку призначили покарання у вигляді виправних робіт терміном на 6 місяців, яке він відбував у трудовому таборі в смт Пересічне [12, арк. 54зв.]. Взагалі судові справи, які проводили радянські «компетентні органи» проти колишніх поліцейських Харківського батальйону СД, рясніють фактами покарання шуцманів [12, арк. 55; 5, арк. 49].

Основна діяльність батальйону української поліції СД полягала в охоронних функціях та проведенні карально-репресивних заходів на території Генерального округу «Харків». Шуцмани охороняли об'єкти СД, конвоювали арештованих на

допити, брали участь в облавах проти підпільників, партизанів, радянських парашутистів, а також проти молоді з метою відправлення її на роботу до Німеччини тощо [3, арк. 156; 7, арк. 224]. Про один типовий випадок каральної діяльності українського батальйону СД розповів О. П. Добровольський: «Весною 1943 року, приблизно в квітні, я разом з іншими поліцейськими їздив у с. Данилівка Харківської області, де брав участь в оточенні села, а німці тим часом в селі проводили обшуки у мирних жителів; тих, кого підозрювали у приналежності [до партизанів], арештовували. Всіх заарештованих німці вивели за село і розстріляли. Під час оточення села ми мали завдання не допускати туди партизанів. У цей час було розстріляно близько 10 людей» [8, арк. 161–162].

Ефективність роботи поліції безпеки та СД була безпосередньо пов'язана із залученням громадян СРСР до структури СД. «Підтримувався німецький окупаційний режим за допомогою поліцейських з числа радянських громадян, які вступили на службу до німецьких каральних органів і, зокрема, до СД. Ця категорія поліцейських старанно виконувала всі вказівки німецької адміністрації. Від поліцейських важко було щось приховати, тому що вони добре знали місто Харків, а також добре володіли українською мовою та знали місцеві звичаї», – зазначала у своїх показах Л. Я. Стрикунова [7, арк. 112]. Шуцмани виявляли брутальність та жорстокість у поводженні зі своїми співвітчизниками. Професор медицини Л. П. Ніколаєв, який спостерігав за процесом конвоювання бранців з тюрми СД до Лісопарку, занотував у своєму щоденнику: «Проходячи повз тюрму на вулиці Раднаркомівській, я побачив вантажівку. В ній сиділи (чи точніше напівлежали) близько 20 арештованих. По краях вантажівки сиділи українські поліцейські з рушницями. Вони були прикладами по голові тих арештованих, які намагався визирнути з вантажівки і побачити своїх родичів. Українські поліцейські за звірствами перевершили німців» [11, арк. 28]. Поведінка шуцманів вирізнялася свавіллям не лише під час виконання службових обов'язків, а й у побутових ситуаціях. На вулицях вони поводитися зухвало та розв'язно: могли без причини образити, побити, відібрати речі. Пересічні мешканці відповідали їм своєю нелюбов'ю та презирством, намагалися обійти їх стороною. «Жителі м. Харків, як я неодноразово чув у 1942–1943 роках, нас називали «батальйон смерті». Варто було нам з'явитися на базарі, як лунали вигуки: «Прийшли з батальйону смерті». Мене та інших поліцейських це смішило,

тому що тоді ми не усвідомлювали справжній зміст цих слів», – зазначав у своїх показах колишній шуцман І. Г. Подлегаєв [6, арк. 136–137].

Поліцейські батальйону шуцманшафту СД стали співучасниками воєнних злочинів нацистів на Харківщині. Руками колаборантів німецькі каральні органи знищували «потенційних опонентів»: євреїв, ромів, радянський актив, представників Руху опору [3, арк. 232–233; 4, арк. 82]. Символом нацистського терору в Харкові є Лісопарк, де протягом окупації поліція безпеки та СД проводила масові страти цивільного населення та військовополонених. «У зазначеному лісопарку, ліворуч від шосе, була велика галявина, на якій у 1942–1943 роках проводили розстріли радянських громадян. Туди їх вивозили на вантажних бортових автомобілях. Людей розстрілювали в задалегідь викопаних ямах. Перед розстрілом їх роздягали, заводили в яму, вкладали рядами й розстрілювали з автоматів та пістолетів. Потім ями засипали землею, а одяг забирали та використовували поліцейські та німці», – свідчив колишній поліцейський І. Є. Лохматиков [5, арк. 49]. Батальйон української поліції брав безпосередню участь у розстрілах на території Лісопарку. Одні з поліцейських копали ями-могили, інші конвоювали людей до місця страти, треті – стояли в оточенні місця розстрілів та закопували трупи вбитих. Були й такі, які брали участь у самих розстрілах. Щоб залучити якомога більше співучасників до своїх злочинів, крім розстрільної команди, німці змушували поліцейських власноручно стріляти в бранців [3, арк. 13–16; 5, арк. 169–170]. «У розстрілах брали участь взводами, відділеннями, у складі сотні чи всього батальйону. Осіб з числа поліцейських, які б ухилялись чи відмовлялись виїжджати на масові страти громадян, не було. Небажання брати участь у розстрілах було рівнозначне вирoku... Коли мене змусили особисто розстріляти трьох осіб, я зрозумів, що це робиться для того, щоб змусити нас всіх забути про можливість повернення до радянських людей, щоб кров'ю пов'язати з гітлерівськими загарбниками», – свідчив П. О. Мацнев [5, арк. 229–230].

Цинізм та утилітаризм, властивий нацизму, повною мірою виявився під час проведення масових розстрілів. Одяг, знятий з убитих людей, ділився між керівництвом СД та батальйоном української поліції. За словами А. А. Ткаченка, «... найцінніший одяг, іменні речі розстріляних забирали собі німецькі офіцери. Одяг гіршої якості отримувало керівництво батальйону поліції СД, тобто Посевін та його підлеглі, а той одяг, який не

мав цінності, але ще був придатний для носіння, здавався на склад при батальйоні поліції СД, який потім Посєвін в якості заохочення видавав поліцейським СД» [7, арк. 208–209]. Не кращим чином вели себе й рядові шуцмани. О. П. Добровольський визнав, що неодноразово знімав із трупів розстріляних громадян речі й обмінював їх на горілку. А. М. Фоменко після чергової страти в Лісопарку забрав «сукню та черевики, що належали одній з розстріляних радянських жінок, і продав їх на ринку в м. Харків, а отримані гроші звернув для особистого користування». Подібні факти були поширеним явищем у середовищі шуцманшафту [8, арк. 162].

У в'язниці СД на Чернишевській, 21 постійно перебувала команда українського батальйону СД в кількості 16 осіб. Українська поліція використовувалася не лише для охорони тюрми. Під час проведення допитів шуцмани брали участь у побитті арештованих, а також залучалися німцями до проведення розстрілів [12, арк. 159]. «Арештованих з будівлі тюрми у двір виводив я та інші поліцейські. У дворі тюрми арештованих брав у нас Авраменко Андрій і вів у зруйновану будівлю. Там їх розстрілювали начальник тюрми, його заступник, начальник караулу та начальник відділення Авраменко. Вони заздалегідь отримували від німців горілку, випивали і вже в п'яному стані розстрілювали арештованих. Після розстрілу під керівництвом Авраменка Андрія рядові поліцейські, в тому числі і я, витягували трупи розстріляних у двір тюрми, складали їх в одну купу, обливали бензином чи керосином та спалювали. Зазвичай кістки не згоряли, і ми їх закопували у підвалі зруйнованої будівлі», – пригадував М. П. Верещак [10, арк. 45]. Серед жертв нацистського терору були чоловіки, жінки, люди похилого віку, а також діти, які утримувалися разом з дорослими. За словами охоронця тюрми Л. Ф. Вережникова, за наказом німців комендант в'язниці П. К. Сіренко та начальник караулу Г. Г. Кобрисєв власноручно розстріляли п'ятьох дітей віком від 3 до 9 років. Їхніх матерів перед цим гітлерівці вивезли та стратили в Лісопарку [13, арк. 81].

Тіла в'язнів, страчених у тюрмі СД, також вивозились до Лісопарку. Жахливі подробиці тих подій пригадував П. А. Мацнєв: «Трупи були ще теплі, з деяких текла кров. Рани були помітні в області потилиці й голови. Деякі з трупів були одягнені у верхній одяг, інші – в нижній білизні або голі. Це були чоловіки різного віку, а також жінки й діти» [5, арк. 192].

Влітку 1943 р. за участі української поліції розстріли були проведені в декількох кілометрах від м. Харків – на узліссі в районі с. Подвірки Дергачівського району [5, арк. 50–51].

За матеріалами архівної кримінальної справи командира батальйону шуцманшафту Харківського СД О. О. Посєвіна, загалом відомо про безпосередню участь поліцейських у розстрілі 4100 радянських громадян у м. Харків (у Лісопарку) та в с. Подвірки Дергачівського району Харківської області. Масові страти відбувалися з серпня 1942 р. по серпень 1943 р. [19, арк. 129]. Однак названа цифра не остаточна. Оскільки під час проведення ексгумації тіл на місцях розстрілів, радянськими слідчими органами, зокрема в Лісопарку, були досліджені лише 6 з 11 ям-могил [2, арк. 186].

Таким чином, український батальйон поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» став надійною опорою окупаційної влади, беззаперечно та ефективно виконуючи свої смертоносні функції. Цьому сприяли сувора дисципліна, яка панувала в підрозділі, знання шуцманами місцевих звичаїв, а також досить пристойне матеріальне забезпечення. Руками шуцманів німецькі каральні органи знищували цивільне населення та військовополонених за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Жорстокість, яку виявляли поліцейські до місцевого люду, часто перевершувала звірства нацистів.

Висновки. З метою вирішення проблеми дефіциту кадрів поліцейських підрозділів РЗГА були створені допоміжні формування із числа жителів окупованих земель. Попри перестороги ідеологічного характеру, практичні міркування вийшли на передній план. Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ колишніх поліцейських Харківського СД, можна стверджувати, що головним джерелом кадрового поповнення українського батальйону поліції безпеки та СД Генерального округу «Харків» стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. Термін «українська поліція» мав насамперед географічний, а не етнічний контекст (тобто допоміжні формування були створені на певній території). Національного принципу добору до подібних формувань німці дотримувались суто формально – фактично такі загони мали поліетнічний склад.

Дії службовців батальйону української поліції, які стали виконавцями та співучасниками злочинів

нацистів на харківській землі, переважно слід розглядати як воєнні злочини. Питання мотивації та притягнення до кримінальної відповідальності колишніх поліцейських Харківського СД потребують уточнень та проведення подальших досліджень.

Список літератури:

1. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 1. 248 арк.
2. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 2. 254 арк.
3. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 7. 313 арк.
4. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 8. 317 арк.
5. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 9. 317 арк.
6. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 10. 310 арк.
7. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
8. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 26. 411 арк.
9. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 28. 331 арк.
10. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 31. 343 арк.
11. Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
12. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Ф. 4(Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
13. Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисєва, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Ф. 4(Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 2. 306 арк.
14. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с.
15. Информация на запрос КГБ СССР № 1954/87 – меры по проверке гражд. СССР – Посєвина Александра Александровича, родившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлин, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 161 арк.
16. Круглов А. И. Зондеркоманда. Сборник документов и материалов о деятельности зондеркоманды 4а на оккупированной территории СССР в 1941–1943 гг. Chişinău: The Historical Expertise, 2025. 376 с.
17. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1 (3). С. 39–64.
18. Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних підрозділів на Чернігівщині в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2025. Вип. 29. С. 124–143.
19. Обвинительное заключение по делу № 24 по обвинению Посєвина Александра Александровича... *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 148 арк.
20. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність*. 2007. № 1. С. 31–59.
21. Радченко Ю. Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-білоруському пограниччі (1941–1944). Київ: Фенікс, 2024. 288 с.
22. Ситник Д. О. Формування української поліції у Києві (1941–1943). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. Т. 3. С. 40–48.
23. Списки полицейских охранной полиции безопасности и сотрудников СД. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р.–3082. Оп. 1. Спр. 53. 93 арк.
24. Тарнавський І. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 110–119.
25. Трагедия Литвы 1941–1944 годы: Сборник архивных документов. Москва: Издательство «Европа», 2006. 400 с.

26. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Видавництво «Мінерал» АГН України, 2005. 466 с.
27. Яковлев В. М. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 113–120.
28. Яковлев В. М. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). *Південний архів*. 2023. Вип. 44. С. 44–50.
29. Prusin A. V. A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 2007. Vol. 21, Iss. 1. P. 1–30.

Yakovliev V.M. THE UKRAINIAN BATTALION OF THE SECURITY POLICE AND SD IN THE GENERALBEZIRK "KHARKIV": FORMATION, STRUCTURE, AND PARTICIPATION IN NAZI CRIMES

The article is dedicated to one of the complex and sensitive issues of the Second World War – the collaboration of the local population with the Nazi occupiers. The study analyzes the formation, structure, and involvement of the Ukrainian police battalion operating under the Security Police (SiPo) and Security Service (SD) of the Generalbezirk "Kharkiv" in Nazi war crimes. The methodological basis of the research includes both general scientific and specialized historical methods of scientific inquiry, in particular, the comparative-historical and linear-chronological methods, as well as methods of historical source studies (textual, comparative, and structural analysis). The source base consists of materials from criminal cases against former policemen of the Kharkiv SD, which are preserved in the archives of the Security Service of Ukraine (SBU) in the Zaporizhzhia and Kharkiv regions. These archival criminal cases, combined with other documents, made it possible to reconstruct in detail the process of formation and the structure of the Kharkiv SD police battalion. They contain valuable testimonies regarding the participation of policemen in punitive operations carried out by the Nazis in the Kharkiv region. The analysis of the above-mentioned materials revealed that the main source of recruitment for the Ukrainian Security Police and SD Battalion of the General District "Kharkiv" consisted of Soviet prisoners of war – Ukrainians and Russians by nationality – who had lived in the territories of the Ukrainian SSR and the RSFSR before the war. Moreover, it was established that although such collaboration was mostly not voluntary, the Ukrainian police battalion under the Security Police and SD of the Generalbezirk "Kharkiv" bears responsibility for the mass extermination of civilians and prisoners of war based on ethnic, political, and physical characteristics. The actions of the battalion's servicemen, who became executors and accomplices of Nazi crimes on Kharkiv land, should mostly be regarded as war crimes.

Key words: World War II, Kharkiv region, Nazi occupation, collaborationism, Ukrainian police battalion under the Security Police and Security Service of the Generalbezirk "Kharkiv", Nazi crimes, archival criminal cases.

Дата надходження статті: 18.09.2025

Дата прийняття статті: 01.10.2025

Опубліковано: 05.12.2025